

שד"רים ונוודדים כסוכני ידע באגן הים התיכון בעת החדשה המוקדמת

תכנית מחקר

תופעות ותהליכים שהגיעו לכלל תכלית בעת החדשה המוקדמת הביאו לתנועה ולמעבר של ידע ושל מנטאליות בין מרחבים תרבותיים בעולם היהודי. התנועה הדמוגרפית ממערב של אירופה למזרח ולרחבי אגן הים התיכון ועלייתם של מרכזים תרבותיים מגוונים הן במרחבים אלו והן במערב אירופה על ידי הפזורה הספרדית,¹ הצטרפה להקמתם של מרכזי דפוס עבריים באירופה ומחוצה לה שפתחה עידן של הפצת הידע וארגונו מחדש ויצרה מהפכה תקשורתית שהביאה עמה תמורות חברתיות, דתיות, אינטלקטואליות ותרבותיות.²

העת החדשה המוקדמת בעולם היהודי מתאפיינת אפוא בתנועה. תנועה פיזית, ריאלית ותנועה מנטאלית של רעיונות ושל ידע בין מרחבים גיאוגרפיים ותרבותיים. לתנועות אלו, הפיזית והמנטאלית, חשיבות מיוחדת בקהילות היהודיות באגן הים התיכון ובפרט בארץ ישראל, שהתנועה אליה וממנה ידעה התגברות משמעותית בעת החדשה המוקדמת.

המחקר המוצע יבקש לבחון את מקומם ואת השפעתם של אלו היוצאים מארץ ישראל והבאים אליה, אלו הנעים ונדים ברחבי אגן הים התיכון ואלו היוצאים ממנו אל מרחבים גיאוגרפיים ותרבותיים אחרים, בעולם התרבותי היהודי המשתנה ובהעברתו של ידע ושל תרבות בין מרחבים. עיקרו של המחקר יבקש לדון בשד"רים שיצאו בשליחות ערי הקודש אל קהילות ישראל שבגולה והיו - פעמים במודע ופעמים שלא במודע - לסוכנים של ידע ותרבות שפגשו במסעותיהם בין ערי ספר ודפוס ובין מרחבים תרבותיים שונים. כבר הראה אלחנן ריינר כי השד"רות כמוסד הינה תופעה

¹ ראו לדוגמה: ראובן בונפיל, "איטליה - הגשר שבין מערב למזרח ובין מזרח למערב", בתוך: מיכאל אביטבול, יוסף הקר, ראובן בונפיל, יוסף קפלן ואסתר בנסה (עורכים), **הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 73-93; יוסף קפלן, "המפגש המחודש עם היהדות: היהודים הספרדים והפורטוגלים במערב בראשית העת החדשה", בתוך: רות פורטר ושרה הראל-חושן (עורכות), **ממזרח ועד סוף מערב - יהודי ספרד 1992-1492**, תל אביב 1992, עמ' 72-45; יוסף קפלן, מנוצרים חדשים ליהודים חדשים, ירושלים תשס"ג. 599-562; מאיר באלאבאן, "קורות דור ודור", בתוך: בתוך: ישראל היילפרין (עורך), **בית ישראל בפולין: מימים ראשונים ועד לימות החורבן**, א, ירושלים תש"ח, עמ' 1-44; Yaron Tsur, "The Two Jewish Communities of Tunis (Touansa and Grana) on the Eve of the Colonial Period", *Ninth World Congress of Jewish Studies*, B, 3 (1986), pp. 67-73.

² ראו לדוגמה: זאב גריס, "הדפוס כאמצעי קשר בין קהילות ישראל בתקופה הסמוכה לגירוש ספרד - הקדמות לעיון ודיון", **דעת**, 28 (תשנ"ב), עמ' 5-17; זאב גריס, **הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס עד תר"ס**, תל אביב תשס"ב; אברהם מאיר הברמן, **תולדות הספר העברי**, ירושלים תש"ה; יעקב ש. שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי**, תשנ"ו-תשע"ד; אבריאל בר לבב, "בין תודעת הספרייה לרפובליקה הספרותית היהודית", בתוך: משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), **ספריות ואוספי ספרים**, ירושלים תשס"ו, עמ' 201-224; Francesca Bregoli, "Communication Networks between Livorno and North Africa, 1740-1789", *Report of the Oxford Centre Elizabeth* for *Hebrew and Jewish Studies*, 2007-2008, pp. 51-59. על מהפכת הדפוס בעולם הנוצרי ראו לדוגמה: L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations*; Roger Chartier, *The Order of Books: Readers, Authors and in Early Modern Europe*, Cambridge 1980; Anthony Grafton, *Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Stanford 1994; Robert Darnton, *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*, New York & London 1990.

שראשיתה בשלהי ימי הביניים,³ והחרה החזיק אחריו מתיאס ב' להמן שאף הצביע על העלייה במספר השד"רים היוצאים מארץ ישראל במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה ומכך הסיק כי השד"רות כמוסד הינה מאפיין של העת החדשה המוקדמת.⁴

אך מעבר לתנועתם של השד"רים, אגן הים התיכון הוא מרחב של תנועה יהודית בלתי פוסקת בעת החדשה המוקדמת ונקודת מוצא אל תוככי המרחב האירופי. ההשתלטות העות'מאנית על המזרח התיכון בשלהי המאה החמש-עשרה ובראשית המאה השש-עשרה, יצרה מרחב עצום הכולל קהילות יהודיות וקהלים יהודיים שונים ומגוונים תחת סמכות שלטונית אימפריאלית אחת. סמכות זו, שאף יצרה תנאי מחייה נוחים יחסית בארץ ישראל, הביאה לתנועה רבתי של יהודים שנעו בין אזורים שונים בתוך המרחב העות'מאני. יחד עם זאת, "התקופה העות'מאנית" אינה עשויה מקשה אחת ומצבה של האימפריה ידע שינויים רבים בעת החדשה המוקדמת בואכה המאות התשע-עשרה והעשרים. ירידת כוחה של האימפריה במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, הפגיעה בריכוזיות השלטונית ושינויים שלטוניים באזוריה השונים, השפיעו כמובן גם על היהודים שבה, שחוסר יציבות ביטחונית וכלכלית הניא אותם לתנועה ונדודים בתוככי האימפריה, מחוצה לה ובחזרה אליה בחיפוש אחר אפשרויות חדשות. תנועות אלו, אם לצרכי פרנסה, אם לצרכים רוחניים ואם לצרכים אחרים הביאו ממילא להשפעה תרבותית בין אזור למשנהו, כאשר את תפקידם ותפקודם של אלו הנעים בין המרחבים הגיאוגרפיים והתרבותיים, בהעברת הידע והתרבות אבקש לבחון.

מקום מרכזי במחקר תתפוס ירושלים של המאה השמונה-עשרה. קהילת יהודי ירושלים במאה השמונה-עשרה הושפעה באופן ניכר מעליית רבי יהודה החסיד בשנת 1700 ומחורבן החצר האשכנזית, בעקבות עלייה זו, בשנת 1720.⁵ ירושלים של מאה זו היא עיר שסועה ומפולגת הכוללת בני דתות ועדות שונות ואשר אף היהודים שבה אינם מהווים מקשה אחת כי אם גוף הטרוגני שחלקיו השונים החיים במארג עדתי, מרבים להתקוטט אלו עם אלו ומאידך, ותוך כדי כך, גם לשתף לעיתים פעולה בישיבותיה של העיר ובניהולה ואף להינשא זה עם זה.⁶ קהילה זו כוללת רוב ספרדי ומיעוט אשכנזי החיים זה עם זה ויחסיהם יודעים עליות ומורדות תכופים ושמונהלת בעזרת

³ אלחנן ריינר, "הנהגת הקהילה בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית: תעודות ובירורים בשולי פרשת הזקנים", **שלם**, ו (תשנ"ב), עמ' 53-54.

⁴ Matthias B. Lehmann, *Emissaries From the Holy Land: The Sephardic Diaspora and the Practice of Pan-* *Judaism in the Eighteenth Century*, Stanford 2014, pp. 7-14. הן ריינר והן להמן מערערים על תפיסתו של אברהם יערי בחיבורו הגדול "שלוחי ארץ ישראל" שראה אור בשנת 1951 ושב ממצטיירת השד"רות כמוסד קבוע ורציף החל משלהי ימי בית שני ועד למאה העשרים. וראו גם את ביקורתו של יעקב כ"ץ על תפיסתו של יערי: יעקב כ"ץ, "הערות סוציולוגיות לספר היסטורי", בתוך: הנ"ל, **לאומיות יהודית: מסות ומחקרים**, ירושלים תשל"ט, עמ' 252-260.

⁵ על עליית יהודה החסיד ראו: מאיר בניהו, "ה'חברה הקדושה' של רבי יהודה החסיד ועלייתה לארץ ישראל", **ספונות**, ג-ד (תשי"ט-תשי"כ), עמ' קלא-קפב.

⁶ עודד כהן, "חדשים גם ישנים": **מרחבים תרבותיים בעולמו של החיד"א**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, תל אביב תשע"ו, עמ' 17-35.

פקידים הממונים על ידי קהילת קושטא ומהווים גורם חיכוך נוסף בין חלקיו השונים של הגוף הקהילתי.⁷

מצב עניינים זה הביא לתנודות הדמוגרפיות משמעותיות בעיר שוודאי שהשפיעו על אופייה. שינויים אלו הביאו לעיר ונשאו ממנה יהודים לכל אורך המאה והביאו לדינמיות מתמדת בקהילה. דינמיות זו, שאינה אופיינית דווקא למאה השמונה-עשרה אך ייתכן שבאה לידי ביטוי במאה זו בצורה בולטת במיוחד, הינה מושרשת בעיר מעצם היותה עיר קדושה המהווה יעד צלייני. לצד יהודים (ולא יהודים) שהגיעו לעיר כחלק מהעליות המאורגנות או כבודדים ותקעו בה יתד, ידעה העיר - שבמהותה כאתר עלייה לרגל רגילה כאמור לשינויי אוכלוסין - גם לא מעט "אורחים לרגע" שחלקם אמנם ייעדו את עצמם להגיע אליה לזמן מה בלבד, אך חלקם הגיעו אליה במטרה להישאר ותנאי החיים החזירו אותם לארצות מוצאם. בירושלים זו המשנה פניה בכל רגע, ועם זאת נשאר כמות שהיא, ירושלים השואבת אליה מגוון של אנשים מדתות שונות ומעדות שונות על מסורותיהם, ומטענם התרבותי, מגוון היוצר פסיפס אנושי ורוחני ייחודי, אבקש לבחון את השפעתם התרבותית של אלו שנעו ממנה ואליה.

ידועה הגישה הטוענת כי מפגשיו של המזרח עם המערב אינם מביאים עמם השפעה חד-כיוונית של המערב המתקדם על האוריינט הנחשל, אלא יוצרים בן כלאיים הניזון משני כיווני ההשפעה וכי התנועה הפיזית במרחב הריאלי מביאה עמה אף תנועה מנטאלית.⁸ בעידן של תנועת ידע, הן בשל הפיזור הדמוגרפי היהודי שלאחר ימי הביניים והן בשל הפצתו של ידע באמצעות הדפוס, היה מקום חשוב לאלו הנעים ברחבי אגן הים התיכון והיוצאים ממנו למרחבים אחרים - שד"רים, נוודים, מהגרים, צליינים, מדפיסי ספרים ומחפשי הזדמנויות - כסוכניו של הידע המתפזר. באפשרותו של מחקר כתביהם של אלו ומחקר כתבים המתארים אותם ואת התקבלות הידע שצברו בתנועתם ושהביאו עמם באמתחתם, ללמד הן על תפקידם כסוכני ידע ותרבות והן על השפעתו של המפגש הבין-מרחבי על חברות יהודיות שונות במרחב הים תיכוני בעת החדשה המוקדמת.

⁷ יעקב ברנאי, *יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח בחסות פקידי קושטא*, ירושלים תשמ"ב ; Matthias B. Lehmann, *Emissaries From the Holy Land*, pp. 26-69.
⁸ Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994, pp. 37-39, 207-211.

ביבליוגרפיה

- באלאבאן, מאיר, "קורות דור ודור", בתוך: ישראל היילפרין (עורך), **בית ישראל בפולין: מימים ראשונים ועד לימות החורבן**, א, ירושלים תש"ח, עמ' 1-44.
- בונפיל, ראובן, "איטליה - הגשר שבין מערב למזרח ובין מזרח למערב", בתוך: מיכאל אביטבול, יוסף הקר, ראובן בונפיל, יוסף קפלן ואסתר בנבסה (עורכים), **הפזורה היהודית הספרדית אחרי הגירוש**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 73-93.
- בניהו, מאיר, "ה'חברה הקדושה' של רבי יהודה החסיד ועלייתה לארץ ישראל", **ספונות**, ג-ד (תשי"ט-תש"כ), עמ' קלא-קפב.
- בר לבב, אבריאלי, "בין תודעת הספריה לרפובליקה הספרותית היהודית", בתוך: משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), **ספריות ואוספי ספרים**, ירושלים תשס"ו, עמ' 201-224.
- ברנאי, יעקב, **יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח בחסות פקידי קושטא**, ירושלים תשמ"ב.
- גריס, זאב, "הדפוס כאמצעי קשר בין קהילות ישראל בתקופה הסמוכה לגירוש ספרד - הקדמות לעיון ודיון", **דעת**, 28 (תשנ"ב), עמ' 5-17.
- גריס, זאב, **הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס עד תר"ס**, תל אביב תשס"ב.
- הברמן, אברהם מאיר, **תולדות הספר העברי**, ירושלים תש"ה.
- יערי, אברהם, **שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע-עשרה**, ירושלים תשי"א.
- כ"ץ, יעקב, "הערות סוציולוגיות לספר היסטוריו", בתוך: הנ"ל, **לאומיות יהודית: מסות ומחקרים**, ירושלים תשל"ט, עמ' 252-260.
- כהן, עודד, "חדשים גם ישנים": **מרחבים תרבותיים בעולמו של החיד"א**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, תל אביב תשע"ו.
- קפלן, יוסף, "המפגש המחודש עם היהדות: היהודים הספרדים והפורטוגלים במערב בראשית העת החדשה", בתוך: רות פורטר ושרה הראל-חושן (עורכות), **ממזרח ועד סוף מערב - יהודי ספרד 1992-1492**, תל אביב 1992.
- קפלן, יוסף, **מנוצרים חדשים ליהודים חדשים**, ירושלים תשס"ג.
- ריינר, אלחנן, "הנהגת הקהילה בירושלים בשלהי התקופה הממלוכית: תעודות ובירורים בשולי 'פרשת הזקנים'", **שלם**, ו (תשנ"ב), עמ' 23-81.
- שפיגל, יעקב ש., **עמודים בתולדות הספר העברי**, תשנ"ו-תשע"ד.

Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*, London 1994.

Bregoli, Francesca, "Hebrew Printing and Communication Networks between Livorno and North Africa, 1740-1789", Report of the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, 2007-2008, pp. 51-59.

Chartier, Roger, *The Order of Books: Readers, Authors and Libraries in Europe between the Fourteenth and Eighteenth Centuries*, Stanford 1994.

Cohen, Amnon, *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*, Jerusalem 1973.

Darnton, Robert, *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*, New York & London 1990.

Eisenstein, Elizabeth L., *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, Cambridge 1980.

Grafton, Anthony, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship*, Oxford 1983.

Lehmann, Matthias B., *Emissaries from the Holy Land: The Sephardic Diaspora and the Practice of Pan-Judaism in the Eighteenth Century*, Stanford 2014.

Tsur, Yaron, "The Two Jewish Communities of Tunis (Touansa and Grana) on the Eve of the Colonial Period", *Ninth World Congress of Jewish Studies*, B, 3 (1986), pp. 67-73.